

«КЕМЕЛ АДАМ» ДӘРЕЖЕСІНЕ ЖЕТУ САТЫЛАРЫ

Қ. Қасымхан

АҢДАТПА

Мақалада Исламдағы кемелдікке жету сатыларының мәні ашылып, оның мұсылман дүниетанымындағы орны айқындалады. Сонымен қатар «Кемел адам» ұғымының абсолютті әлеуетінің негіздемесі жасалады. Сондай-ақ, «Кемел адам» ұғымының Абай мен Ибн Арабидің дүниетанымындағы мәні салыстыра отырып ашылады. Әсіресе осы межеге қол жеткізу жолындағы рухани сатыларды жіктеп, саралауға тырысамыз.

Түйін сөздер: кемел адам, мақам, мәртебе, ислам, абсолютті, рух.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Қ. Қасымхан
qqqasymhan@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Қасымхан Қ. «Кемел адам»
дәрежесіне жету сатылары
// Адам әлемі. – 2022. – №4
(94). – Б. 182-192.

Этапы достижения состояние «аль-Инсан аль-Камил»

Аннотация. В статье раскрывается значение этапов достижения совершенства в исламе и определяется его место в мусульманском мировоззрении. При этом производится обоснование абсолютного потенциала концепции «Совершенный человек». Также путем сравнения раскрывается значение понятия «аль-инсан аль-камил» в мировоззрении Абая и Ибн Араби. В частности, мы пытаемся классифицировать и различать духовные ступени на пути к этой цели.

Ключевые слова: аль-инсан аль-камил, статус, положение, ислам, абсолют, дух.

Stages of Achieving the State of «al-Insan al-Kamil»

Abstract. The article reveals the significance of the stages of achieving perfection in Islam and determines its place in the Muslim worldview. At the same time, the absolute potential of the "Perfect Man" concept is substantiated. Also, by comparison, the meaning of the concept of «al-Insan al-kamil» in the worldview of Abai and Ibn Arabi is revealed. In particular, we are trying to classify and distinguish between spiritual steps on the way to this goal.

Key words: Al-Insan Al-Kamil, Status, Position, Islam, Absolute, Spirit.

Кіріспе

Орта ғасырлық ойшылдарының «Кемел адам» тұжырымының негіздері ретінде ұсынған сатыларына мән берер болсақ, кемелдікке жету сатыларын әртүрлі қарастырғанын аңғарамыз. Аристотель ке-мелдікке жету ғылымын үш сатыға бөлген: Бірінші – теориялық-

логикалық (парасаттылық, даналық) ғылымдар деп алып, болмысты үш жақтан қарастырады: 1. құдайтану ғылымы. Бұл ғылым – теориялық даналықтың ең жоғарғы дәрежесі. 2. Метафизикалық ғылым 3. Жаратылыстану ғылымы (қозғалмалы және қолмен сезілетін ғылымы), оның ішінде ботаника, жан-жануарлар туралы ғылым.

Екінші: Практикалық ғылымдар (әмәлияттық даналық). Бұл адамның іс-әрекетін, жүріс-тұрысын кемелдікке жеткізуді мақсат ететін этикалық тағылым.

Үшіншіден: Құрылымдық ғылымдар, олардың мақсаты адам сөзін, соның ішінде поэзия, шешендік өнер, пікірталас және т.б. [1] десе, Ибн Араби – адам рухы абсолютті әлеуетке ие деп, өмірдің мақсаты сол әлеуетке жетуде екенін айтқан. Ал Ибн Сина өзінің әш-шифа кітабында бұл философиялық көзқарасты толықтырып былай дейді: «Парасатты жан – ақыл-ой кемелдігімен толысқан жан, яғни онда барлық кемелдіктің, барлық ақылға қонымды тәртіптің және барлық ізгіліктің үлгісі бар болуы һәм ол жан-жақтылы жетілген, толыққанды тұлғаға айналған жан. Сөйтіп одан абсолютті сұлулықтың бейнесі көрінеді, абсолютті кемелдіктің нышаны байқалады, шынайы бет-бейнесі ашылады міне осылайша ол абсолютті ақиқатпен бірігіп, одан өзіне үлгі алады һәм өзін соған ұқсатады, мінезін оның мінезіндей көркем етеді ахлағын оның ахлағымен сәйкестендіреді, сөйтіп өз болмысы оның болмысының бір көрінісі екенін таниды» [2] деп тұжырымдайды.

Әдіснама

Мақалада исламдық герменевтика әдісі қолданылады, өйткені қазіргі заманғы адам проблемасын зерттеген ислам ғалымдарының мәтіндерін терең түсіндіру қажет, сондай-ақ исламдық дискурста кемел адам тұжырымдамасының айырмашылығын анықтайтын компаративистік талдау әдісі қолданылады. «Кемел адам» тұжырымдамасының Құран мен ұлы ойшылдар дүниетанымындағы рөлін саралау арқылы салыстыру әдісі, тарихи қайтақұру әдістерін пайдаланылды.

Негізгі бөлім

Адамның кемелдігі және дәрежелер

Адамның кемелділік дәрежесі мен мәртебесі өзін бір немесе бірнеше

илаһи есімдерге ұқсатумен жүзеге асады. Демек, кемел адам өзін илаһи сипаттармен сипаттап, пайғамбарларды өзіне үлгі етуі арқылы тұлғалық табиғатын бақылап тани алады. Абай атамыз өзінің отыз сегізінші қара сөзінде «Сіз «Әмәнту биллаһи кәма һуә би әсмайһи уасифатиһи» дедіңіз. Ол есім Алла тағаланың көркем сипаттары мен фиғыл ғазимләрінің аттары, олардың мағынасын біл һәм сегіз сипат затиялары не деген сөз, кәміл үйрен. Өзінді оның құлы біліп, өзіңе муслим ат қойып, тәслим болғаныңа раст боласың да. Өз пиғылдарыңды соған өз халіңше ұқсатуды шарт қыл. Алла тағалаға ұқсай алам ба деп, надандықпен ол сөзден жиіркенбе, ұқсамақ – дәл бірдейлік дағуасыменен емес, соның соңында болмақ [3] деп Адамның ке-мелдікке жету жолындағы күрделі концепциясы өз ахлағы Алла тағаланың 99 көркем есімі мен 8 субутия сипаты арқылы бізге білдірілген ахлақтарына, іс-әрекеттеріне, сипаттарына қадыр-қасиеттеріне ұқсатумен жүзеге асады дейді. Неге адам Алла тағалаға ұқсауға міндетті? Өйткені адам болымысын құрайтын рух ол Алла тағаладан келген. Алла бұл жайлы Құранда:

«Оған толыққанды (ең көркем) кескін-келбет беріп, ішіне Өз Рухымнан үрлеп жан бітіргенімде...», – деген еді [4, 263 б.]. Демек, біздің бойымыздағы рух Алла тағаладан келген, олай болса біз тегімізге тартуға мін-деттіміз. Филология ғылымдарының кандидаты Омар Жәлелұлы «Харекет» кітабында; «Мұсылман әлемінің ұлы ойшылы сопылық ілімінің негіздерін қалаған, әйгілі «Уахидат әл вуджуд», (болмыс бірлігі) концепциясының атасы ұлы шейх ибн Арабидың айтуы бойынша, Алланың болмысынан басқа болмыс жоқ әрі Алла тағала жалғыз өзі барлығының басын құраушы, біріктіруші, Алла жалғыз Алланың жалғыз болмысынан басқа болмыс жоқ. Көне грек ойшылдарының: «бар-лығы дегеніміз – біреу» деп аталатын болмыс тура-

лы көзқарасымен сәйкес келеді. Және де Ибн Арабидың концепциясын бойынша осы жалғыз болмыстың жердегі көшірмесі, кішірейтілген моделі адам. Алла тағала – Инсан кәбир, яғни «үлкен адам». Жердегі адамның үлкейтілген «бейнесі». Философиялық тілмен айтар болсақ, Алла тағала – адамның проектісі, алдын ала берілген үлгісі» [5, 483-484 б.] деген тұжырымдамасын алға тартады.

Ибн Араби өзінің: «Бұрын соңғы болып білінген ең кемел адам» атты кітабын да пайғамбарымыздың «Алла адамды өз бейнесінде жаратты» және «Алла Адамды рахманның бейнесінде жаратты» [6, 132 б.] деген екі хадисті баяндайды. Демек, ұлы ойшылдар дүниетанымындағы кемелдікке жету концепциясы адамның өзін Аллаға ұқсатумен болатындығын, болмаса жоқ екенін тұжырымдайды.

Жоғарыда келтірілген «Алла адамды өз бейнесінде жаратты» деген хадисті жалпы ислам қоғамындағы мұсылман ғалымдары ауыспалы мағынада түсіну қажеттігін алға тартқан. Ислам сенім жүйесі бойынша Құдай тағала ешнәрсеге ұқсамайды. Оның жаратылыста ұқсасы жоқ. Сондықтан хадистегі Алла адамды өз бейнесінде жаратты деген сөз Оның есім-сипаттары ең көп адамның бойынан көрініс табады дегенді меңзеген деп тұжырымдайды. Пайғамбар алейһис-саламның «Алланың ахлағымен ахлақтаныңдар» деген хадисін қаперге алсақ, жоғарыдағы хадистің мағынасы өзінен өзі ашыла түседі. Адам кемелдікке қол жеткізу үшін Алла тағаланың есім-сипаттарына еліктеуі, соған ұқсауы керек. Сонда ғана рухани жетіліп, нағыз Құдай тағаланың жер бетіндегі халифасы деген дәрежеге лайық болады, ал мұндай дәрежеге шынайы кү-рестер арқылы жету барысын, кемелдену сатылары деп атаймыз. Ұлы ойшылдарымыз осы ұстанымдарды кітаптарында әртүрлі кезеңге бөліп баяндаған. Дегенмен оларды төмендегідей бірнеше сатыға жіктеп ұсынуға болады.

1. Мағрифатуллаһ (жылы жүрек) сатысы

Мағрифатуллаһ дәрежесі: (Алланы тану). Бұл жайлы Алла қасиетті Құранда «Сендердің тәңірлерің бір-ақ тәңірі, одан басқа тәңір жоқ, ол аса мейірімді, ерекше қамқор» [4, 24 б.]. Бұл аятқа ғұламалардың берген анықтамасында әл-Жунайди; Ол жаратылыс пайда болғанға дейін жалғыз» [7] десе, Қушайри «Таухид ол Алла Тағаланың жалғыз екендігінің үкімі» деді [8]. Ал Абай атамыз; «біз Алла тағаланы өзінің білінгені қадар ғана білеміз, болмаса түгел білмекке мүмкін емес. Заты түгіл, хикметіне ешбір хакім ақыл ерістіре алмады. Алла тағала – өлшеусіз, біздің ақылымыз – өлшеулі. Өлшеулімен өлшеусізді білуге болмайды. Біз Алла тағала «бір» дейміз, «бар» дейміз, ол «бір» демеклік те – ақылымызға ұғымның бір тиянағы үшін айтылған сөз. Болмаса ол «бір» демеклік те Алла тағалаға лайық келмейді. Оның үшін мүмкінаттың ішінде не нәрсенің ужуді бар болса, ол бірліктен құтылмайды. Әрбір хадиске айтылатұғын бір қадимге тағриф болмайды. Ол «бір» деген сөз ғаламның ішінде, ғалам Алла тағаланың ішінде, құдай табарака уатағала кітаптарда сегіз субутия сипаттары бірлән, уә тоқсан тоғыз Әсмаи хұсналар бірлән білдірген. Бұлардың һәммасы Алла тағаланың затия субутия уә фиғлия сипаттары [3] деп Алланы тану дәрежесінің ең маңызды дәреже екенін растайды.

Мұхаммед пайғамбардың «Алланың жаратқандарын тәфаккур етіңдер (ойланыңдар), затын ойламаңдар. Өйткені, сендер Оның қадірін (оған лайық түрде) әсте біле алмайсыңдар» [9] деген сөзіне келсек, Омар Жәлелұлы: «Алла Тағаланы біз бір дейміз, бар дейміз ал ол қашанда бұл сөздердің арғы жағында болады, ол сөздер оған «лайықты емес» [5, 483-484 б.] деуі, адам түсінігін иман мен парасаттылыққа жеткізіп, нұрлы жолдың нұрына бөлейтін Алла жөніндегі мағлұматтар да затының

мәнісіне байланысты емес, сипаттарына байланысты. Өйткені, Алла тағала уақыт пен мекеннен пәк. Адам түсінігі болса, уақыт және мекен түсінігімен шектелген. Сондықтан да Абай атамыз «Алла тағалаға ұқсай алам ба деп, надандықпен ол сөзден жиіренбе, ұқсамақ – дәл бірдейлік дағуасыменен емес, соның соңында болмақ» [3] деп санасы тек материалдық әлемнен алған әсерлерімен ғана істейтін пендеге соққы беріп, бір нәрсені түсіну үшін ол нәрсенің көзге көрінетін әлемде бір ұқсасының және оның санасында әсері (белгісі) болуы керек деп ойлайтындардың санасына Алла тағала болса, жаратқандарына заттық тұрғыдан әсте ұқсамайтын (мұхаләфәтүн лил хауадис) концепциясын алға тартады. Демек, Алла кейіннен пайда болған ешбір нәрсеге бейнелік тұрғыдан ұқсамайтындығы, олардан қалайда өзгеше, жоғары әрі кәміл болуды білдіреді. Ал мұндай қисынды ақиқат – әлемді басқарып тұрған тәртіптің кәмілдігін түсінудің нәтижесі. Сондықтан мұндай әлемді жарату құдіретіндегі алғашқы себепті, яғни Жаратушыны жаратылғандармен заттық тұрғыдан мүлде салыстыруға болмайды. Ол барлық жаратылғандардан жоғары дәрежедегі кемелдік, ұлылық пен құдірет иесі. Сондай-ақ, бұл қағида, ақылға сай әрі қисынды қағидат. Сол үшін де оның теңі мен ұқсасы жоқ. Алланың заттық мәні жөнінде ойлау адам үшін әсте мүмкін емес. Ол туралы ойлау дұрыс та емес. Демек, Алла Тағала жайында білеріміз, сипаттары арқылы затының бар екендігін қабылдап, адами түсінігімізбен ғана түсіну деген сөз. Өйткені, Алла Тағала былай дейді: «Өйткені, адам баласы өте әлсіз болып жаралған (яғни, осал тұстары көп, сондықтан да ол Алланың қолдауынсыз, нәпсіге, азғырушы шайтанға өз бетімен төтеп бере алмайды) [4, 83 б.]. Сол үшін Алла Тағаланың Құрандағы аяттарында бізге өзі жайлы баяндағанынан аса алмаймыз. Алла өзі жайлы баяндап былай дейді: «Алла – көктер мен жердің нұры.

Оның (мүмін құлдарының жүрегіне ұялатқан) нұрының мысалы: бейне бір, ішіне шам қойылған (қабырғадағы қуыс) текше іспетті. Шам мөп-мөлдір шынының ішінде, ал мөлдір шыны болса, бейне бір жарқыраған інжу-жұлдыз сияқты. Ол шам шығысқа да, батысқа да тән болмаған, (яғни, күнгейде өскен) сондай құтты да мүбәрак зейтүн ағашымен (майымен) жанады. Оның құтты да мүбәрак ағаш болғаны соншалық, майы от тимей жатып нұр шашып жарқырап жана бастайды. Нұр үстіне нұр. Алла қалаған құлын нұрына (Құранға) бағыттайды. Алла адамдарға ақиқатты түсіндіру үшін осындай мысалдар келтіреді. Алла барлық нәрсені лайықты түрде біледі» [4, 354 б.]. Алла Тағаланың аятта өзін «нұрмен» сипаттауы. Сондай-ақ, «Алла – көктер мен жердің нұры» деуі барлық әлемді жаратқан, мына тұңғыық әлемді көрсеткен, жасырын да айқын шексіз ақиқаттарды білдірген, көздер мен көңілдерді шаттандырған бір ғана күш-құдірет иесінің Өзі болғандығының айқын дәлелі. Осы ақиқат бойынша кемелдік дә-режесіндегі мағрифат иелері былай дейді: Алла Тағала негізінде ғайып (жасырын) емес. Бірақ, біздің адамдық қабілетіміз бен түсінігіміз шектеулі болғандықтан, Ол өзінің айқындығының күштілігінен ғайып. Сондықтан Алла хақындағы тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні ретінде былай деп айтамыз. Негізінде абсолютті жаратылыс (Алла) ешқандай шектелмейді. Оның өзін сипаттағанынан басқа ешбір сипатпен сипатталмайды. Тіпті оған біздің шектеулі түсінігіміз бен (абсолютті) деуіміздің өзі шектеулі. Бірақ түсіндіру үшін осылай айту қажет. Әйтпесе адамның ақылына не келсе де Алла одан мүлде басқа. Барлық түсінік пен ұғымдардан пәк болған (абсолютті барлықтың) өзі сипаттарын жарыққа шығаруы затының қажеттілігінен. Бұл жайлы Абай атамыз: «Күллі махлұқ өзгерер, Алла өзгермес», – дейді. Бұл – Ұлы Жаратушының «жаратылысқа ұқсамау» сипаты. Алладан басқа барлық нәрсе кейіннен

жаратылған. Ол затында, сипатында және істерінде еш нәрсеге ұқсамайды. Құранда «Оның теңдесі жоқ», – дейді. Егер Ол кейіннен бар болғанға ұқсаса, өзгеге мұқтаж фәни болмыс болар еді. Бұл – мүмкін емес нәрсе. Бастауы мен соңы болмаған. Ол ешқашан фәни болмайды. Міне, Абай «Алла өзгермес» сөзін қайталауы – осыны айқындаудың нышаны. Сол себепті Абай Ұлы Жаратушының бірлігін жаратылғанның бірлігіне ұқсатпауды баса айтады. Сондай-ақ тағы бір анықтамасында: «Әрбір хадиске айтылатұғын бір қадимге тағриф болмайды», [10] – дейді. Бұл жердегі «хадис» сөзі Пайғамбарымыздың хадисі емес, «кейіннен жаратылған нәрсе», – деген сөз. Сондықтан Жаратушының заты барлық нәрседен қасиетті әрі пәк. Осы ақиқаттан алыстап, еврейлердің өздері Ғузайырды, христиандардың Исаны Алланың ұлы деп артық кетулері, Платон сияқты философтардың пантеистік сеніміндегі қате көзқарастардан қалыптасқан қатерлі, қорқынышты пікірлерге, сондай-ақ, адам баласының өз қиялында танып, соған сене бастаған адасушылық көріністеріне иләһи жауап ретінде Алла Тағала былай дейді: «Олар Алланы лайықты түрде танып, бағалай алмады. Дегенмен, қиямет күні жер түгелдей Оның уысында, ал күллі аспан әлемі шиыршықталып бүктелген күйде Оң қолында болады. Алла – олардың Өзіне серік етіп қосқан жалған құдайларынан аулақ һәм әлдеқайда ұлы» [3, 465 б.]. «Бір Алла, Одан басқа құдай жоқ. Ол Хай (мәңгі тірі), Қаноум (еш нәрсеге арқа сүйемей күллі болмысты бір өзі меңгеріп тұрушы). Ол әсте қалғымайды, Оны (ғапылдықта) ұйқы да баспайды. Күллі аспан әлеміндегі һәм жердегі барлық нәрсе бір өзіне тиесілі. Оның бірде бір ұқсасы жоқ. Ол Сами (бәрін естуші), Басир (бәрін көруші)». «Оларға айт: ол Алла жалғыз (құдай)! Алла самәд (ешкімге және еш нәрсеге мұқтаж емес, керісінше күллі жаратылыс Оған мұқтаж), Ол тумаған да, туылмаған! Сондай-ақ, Оған тең келетін еш нәрсе

жоқ» [4, 42 б.].

Қысқасы, пенденің Алланың заты хақындағы түсінігі тек өз әлемінен алатын әсерлер мен хикметтер шеңберінде болмақ. Яғни, мына жалған дүние жалғандық талаптар ішінде қандай халге немесе қандай қабілетке жетсе де Алланың затын түсіну турасында әлсіз. Қорыта айтқанда, кемелдікке жете білгендер барлық осы иләһи сырлар жо-рығында ақиқат пен мағфиратқа қол жеткізе біледі. Мұндай парасатты жандар, әлемнің көзінің қарашығы және асылы болып табылады. Бұлар нағыз кәміл адамдар. Пайғамбарлар мен әулиелер һәм Ибн Араби сияқты ойшылдар мен Абай Құнанбайұлы тәрізді Хакимдер осы кемелдікке жету үшін ақиқаттан мағфиратқа жетуге үнемі әзәли әлемін, яғни абсолют барлыққа қауышуды аңсап іздеген. Осы шектеулі әлемге жолығу үшін осы әлемде өз фәни болмыстарынан ажырап, Хақ Тағаланың бар болуы арқылы бар болғандықтарын біліп, еріктерін Хақ Тағаланың еркіне бағынышты еткен жандар. Бұл жайлы Хасан Басри: «Ғалымдар болмаса, адамдардың басқа жан иелерінен айырмашылығы болмас еді. Өйткені олардың оқытуымен адамдар адамдық дәрежеге жеткен» [11] дейді.

Ілім-ирфан (нұрлы ақыл) мақамы

Тегін танығаннан кейін текті жанның тексіздік қылуы әбестік болғаны тәрізді, Жаратушысын таныған құлдың оған қарсы келуі шынымен де надандақ болмақ. Абай атамыздың «Ақылды адамға ілім парыз, ілімді адамға ғибадат парыз» деуі Құдайын таныған құлдың, ілім арқылы өзіндегі бар болған сегіз зарра (кішкентай) аттас сипаттарын, Алла тағаланың ұлық үлкен субутия сипатының жолына салып кемелдікке жету теуриясы болса керек. Өйткені ұлы ойшыл Абай атамыздың отыз сегізінші қара сөзінде Алла тағаланың сегіз субутия сипаты мен тоқсан тоғыз көркем есімдерін саралай келіп кемелдікке же-

тудің үш мақамын «Енді біздің бастағы тағриф бойынша құдай тағала ғылымды, рахымды, ғадаләтті, құдіретті еді. Сен де бұл ғылым, рахым, ғадаләт үш сипатпенен сипаттанбақ; ижтиһатің шарт еттің, мұсылман болдың һәм толық инсаниятың бар болады» [3] деп баяндайды. Демек ілім - рухани кемелдікке, кемел инсандыққа, толық адамдыққа мұсылмандыққа жетудегі маңызды мақам болып талады. Кемелдікке жетуде Алла тағаланың Ғылым, Рахым, Әділдік сипаттармен тұлғалық сипаттану Алла тағаланың сегіз субутия сипаты мен тоқсан тоғыз көркем есімдерін бойына жинаған дара тұлғалық концепциясымен дараланады.

Ілім нығмет әрі бәлекет егер ілім ирфанға (парасаттылыққа) айланса ішкі жандүниемізді кемелдендіріп, нұрландырса, тек қана ізгілікке жетектейтін ілім болса, Алланың сүйген құлына сыйлаған нығметі болмақ. Бейне пайғамбарымыздың «Алла Тағала кімге жақсылық қаласа, дінді терең білуді нәсіп етеді» [11] дегеніндей. Ал нәпсіліктің қайнарын қоздыратын, мәтериялдық құндылық үшін обал, сауапты ұмытып, ардан аттайтын, мақтаншақтыққа, тәкаппарлыққа жеткізетін ілім болса ол басқа төнген нағыз бәлекет болмақ. Бейне ібілістің тәкапарлығы жәннаттан қуылып құрдымға кетіргендей. Кемелдікке жетуде құдайтану ілімінен парасаттылық мақамына көтерілу зәру іс. Олай болмаған жағыдайда адам баласы құдайын танып тұрып Ібіліс тәрізді құлдырап кетуі әбден мүмкін.

Исламның ұлы ойшылы Әл-Ғазалидың «Жүректің азығы – ақыл, білім және Аллаға деген махаббат!» - деген даналығына назар салатын болсақ, адам баласының жүрегін қартаюдан, қараюдан сақтау үшін ілімге, парасаттылыққа мән беру керек ол үшін жәнеде ұлы ойшыл, дана хакіміміз Абайдың «Ғылым-білімді әуелі бастан бала өзі іздеп таппайды. Басында зорлықпен яки алдауменен үйір қылу керек, үйрене келе өзі

іздегендей болғанша. Қашан бір бала ғылым-білімді махаббатпен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады» [3] деп адам баласы жаратушы Алланы танығаннан кейін рухани ілімге, парасаттылық жолға құмарлана қызыға қадам басса ғана адам болады яғни кемел болады. Ал нәпсілік ілімге дүние қоңыздыққа салынғанда, ол шала болады дейді. М.Ә. Перленбетов, Қ.Ч. Алимгазинның «Кемелдіктің үш негізі» кітабында көрсетілген сызбадағыдай [12]:

Адамға кемелділік, парасаттылық тал бесіктен жер бесікке дейін ілім іздеу жайлы айтқан Пайғамбарымыздың хадисі мен бабаларымыздың «Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны алады» - деп айтқан нақыл сөздері адам болудың ұлы философиясын көрсетеді. Яғни, адамның бойына бала кезден сіңіп оның тұлғалығын жетілдірмейтін ілімдер парасаттылыққа айнала алмайды. Сол себептіде хазіреті Пайғамбарымыз Алла тағаладан «Алла Тағалам, мені тақуалығы жоқ жүректен, тойымсыз нәпсіден, пайдасыз ілімнен, қабыл болмайтын дұғадан сақтауыңды сұраймын» [13] деп тіленуі адам баласының ілімнің хикіметінен ғапыл қалып, көрген пайдасы үшін өзін өзгелерден жоғары көріп, әділдік пен ақиқатты орнатудың орнына нәпсісі үшін жазықсыз жандарды қанайтын рақымсыз залымдарға, қиянатшылдарға айналуы әу бастан балаға жақсы ниет, жақсы сөз, ыстақ қайрат, жылы жүрек, нұрлы ақыл-кеңес, жақсы әдеп, пай-

далы білім, сауапты амал, әділдік, адалдық, парасаттылық жүйесімен баулымағандықтан болатындығын аңғартады.

Имам әл-Ғазали «Ақыл күшінің әділ болуы әрекеттің көркемдігін, зейіннің тұнықтығын, ой-пікірдің дұрыстығын әрі сенімді болуын нақтылайды. Сондай-ақ амалдың барлық қырларын, нәпсі апатының жасырын орындарын көрсетеді» [14] деген тұжырымдамасын Абай атамыз:

«Қайрат пен ақыл жол табар,

Қашқанға да қуғанға.

Әділет, шапқат кімде бар,

Сол жарасар туғанға», - деп пайдалы

илаһи біліммен басталып рахыммен толысып әділдікпен аяқталғанда парасаттылықтың, кемелдіктің тұлғалық келбеті шығатынын айқындайды. Құрандағы; «Алладан басқа тәңір жоқ, бұған ең алдымен Алланың Өзі куә. Сондай-ақ барлық періштелер мен шынайы ғалымдар да турашылдық пен әділдікті ұстана отырып (осынау ақиқатқа куәлік етті). Азиз (ұлы, бәрінен үстем) һәм Хаким (әр ісі мен әрбір үкімінде талай хикмет болған асқан даналық иесі) Алладан басқа тәңір жоқ» [4] деп Құран бізге Алладан басқа ешбір тәңір жоқ екеніне шынайы сенетін, періштелер мен турашылдық пен әділдікті ұстанаған тақуалыққа негізделген, рухани ілімі бар ғалымдар ғана періштелердей парасатты жандар екенін айқындайды. Ал Алланың пәк, әділдік жолына қиянат жасап, Оның үкіміне қайшы келетін әрбір үкім әділетсіздік пен зұлымдық болып табылып ондай жолда болған ілім иелері ғалым деп айтуға келмейтінін онан бетер айқындап: «Шынтуайтында, Алладан құлдарының арасынан тек ғұламалар ғана шын именеді. Шүбәсіз, Алла – Азиз (бәрінен үстем әрі ұлы), Ғафур (құлдарының күнәлары қанша жерден ауыр болса да тәубелеріне келген жағдайда оларға өте кешірімді» [4] деп нағыз ілім иесі ғалымдар деп рухани ілімі бар, Құдайдан қорқатын парасатты жандар ғана айтылатындығын

айқындайды.

Абай шығармашылығының өзекті концепциясы толық адамдық мақамға жетуде міндетті түрде жаратушысын танып, оның сипаттарына ғашық болып, бүкіл жан-тәнімен жүрегіңдегі шынайы махаббатымен Оған ұқсауға тырысу арқылы жүзеге асатындығын «Болмасаң да ұқсап бақ бір ғалымды көрсеңіз» деп бір Алланың «Ғалым» деген атын танып білсеңіз барынша Оған ұқсап парасатты ғалым болуға тырыс «Ондай болмақ қайда деп айтпа ғылым сүйсеңіз.» деп Алланың сипаты болған ғылымды сүйген болсаң, Оған ұқсауға болама деп надандықпен айтпа десе.

«Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,

Сонда толық боласың елден бөлек.

Жеке-жеке біреуі жарытпайды,

Жолда жоқ «жарыместі» жақсы демек», - деп Алланың 99 көркем есімдері мен 8 субутия сипатының жинағы болған ілім, иман, әділдік сипаттарын бірдей ұстанбаған адамды қанша ілімді болғанымен «жарымес» деп сипаттай келіп, толықтыққа жету үшін: «Біреуінің күні жоқ, біреуінсіз, Ғылым, сол үшеуінің жолын білмек» - [15] деп нағыз парасаттылық ол ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек болған Алланың Ғылым, Рахым, Әділет сипаттарының соңынан ерген адами қасиеттер екенін айтады. Демек адам баласы жаратушысы секілді ғылымды-құдыретті болу. Ал оның бойындағы ғылым құдырет иманға толы болып барша жанға, жаратылыс иелеріне рахымды шапағатшыл болу, сонымен бірге адам бойындағы ғылым құдыреті мен рахым шапағаты әділдікті ұстанғанда бүгінгідей жаһандану үрдісінің алдын алуға болатындығы, бүгінгідей қарама-қайшылықтың тудырмауға болатындығын хакім абай адамзат баласына, ұрпақтарға нәсихаттайды. Ел болам десең бесігіңді түзе дегендей адамзатты бүгінгі таңдағы «жарыместі» ғылым мен прогрестің шыңына шығып қайшылыққа ұшырап жатқан сәтінде, кемелдікке жетудің абай хакім салған ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы

жүректі болудай рухани жолды ұстанып, кемелдікке жетудің ғылымды, әділетті һәм рахымды мақамдармен ұрпақ өсіргенде ғана ел болып оңалып, айымыз оңынан туып, көсегеміз көгерері айдан жарық, күннен анық ақиқат.

Әділдік (ыстық қайрат) мақамы

Мұхаммед Али өзінің «Ислам ахлағы» кітабында әділдік ұғымына берген анықтамасында, адами сипаттаулары ұқсас болған әрбір адам баласының барлығы бірдей құқыққа ие болады, өйткені Исламда құқығы жоқ құрметті зат жоқ, ал Исламдағы әділеттілік бұл құрметті затқа өзіне лайықты болған құқығын беру деп аталады. Бейнебір бұл қайсыбір отбасындағы отағасының өзі болса да, оның әйелі немесе ұрпағы болса да [16, 114 б.] дейді. Олай болса әрбір құрметті заттардың құқығын беруде, Пайғамбарымыз – «Раббыңның сенде хақысы бар, жаныңның сенде хақысы бар, отбасыңның да сенде хақысы бар, сондықтан әрбір хақысы барға өз ақысын бер» [17] деген сөзі үшін бірінші – Алла Тағаланың қақын яғни құқығын орындалуы тиіс. Алланың қақысы әр адамның Жаратушы иенің алдында құл болу міндеті. Яғни, нұрлы ақылмен құдайын тани білу міндеті һәм Исламдағы әділеттілікті ыстық қайратпен ұстану. Демек Исламдағы әділеттілік – жеке адамнан бастап мемлекетке дейінгі қоғамның барлық салаларында қалыптасқан қағида болып ол бейбіт ел болсын, басқыншы ел болсын, сондай-ақ саяси, экономикалық, әлеуметтік, отбасылық және қазылық үкім шығару (сот) салаларында болсын қолданылатын әділдік қағидасы. Ол адамзат мүддесіне қажет нәрсенің барлығын қамтиды. Өйткені Алла Тағала «Біз елшілерімізді (пайғамбарлықтарына айғақ болатын) анық дәлелдермен (мұғжиза-лармен) жібердік. Адамдар әділдікті ұстан-сын деп, елшілермен бірге кітап пен әділдік таразысын да түсірдік...» [4] деген. Олай болса, Пайғамбарлардың жіберілуі,

кітаптардың түсірілуі адамзат қоғамына Әділеттілікті орнату мақсатында болса, адам баласының жаратылу мақсатыда әділ болу деген сөз.

Қожа Ахмет Ясауи «Диуани хикмет» кітабында кемелдікке жету үшін адамда қуатты махаббат пен дерт болу керек екенін «Дертсіз адам адам емес, мұны аңла; Ақылсыз инсан хайуан жынысы, бұны тыңда» деп жырлайды. Демек Абай атамыздың «Алланың хикметін сез, Адамды сүй» деуі мен «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» деген жыр жолдары, дана халқымыздың «тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген даналық сөздерінің тұжырымдамасы еді. Сондықтанда абай атамыз әділетті болу жолында барша адамға бірдей қарау үшін ыстақ қайраттың болуын адамдың кемелділіктің бір мақамы ретінде айқындайды. Демек әділеттілік барлық адами қарым-қатынастарды реттейтін тұлғалық кемелділіктегі маңызды мақам екені белгілі. Алла Тағаланың қасиетті құранда үш қайталап әділетті жанды жақсы көретінін айтатының өзі исламдағы әділдіктің орнының қаншалық маңызды екенін меңзейді. Демек ислам дініндегі әділдік кемел адамдық принциптерін реттейді, әділеттің жоқтығы урбанизацияның жойылуына себеп болады. Алла Тағаланың «Алла сендерге аманаттарды иелеріне қайтаруды және адамдар арасында билік айтқандарыңда әділ үкім шығаруды бұйырады. Міне, осылайша Алла сендерге қандай керемет насихат айтуда. Шүбәсіз, Алла – Сәмиғ (айтқан сөздерің мен үкімдеріңнің бәрін естуші) һәм Басир (не істеп, не қойып жүргендеріңнің бәрін көруші) [4] деуі, әлеуметтік, экономикалық, қоғамдық, құқықтық және саяси салалардың барлығын қамтитынын білдіреді. Демек әділдік адам өмірінің барлық салаларына қатысты, еш уақытта әділдікке негізделмеген саланы кездестіре алмаймыз. Адам дүниеге келгеннен кеткенге дейінгі өмір жолында қалжа беріп, нәрестенің шаш садақасын беруден бастап, зекет жинау, мирас бөлуде

экономикалық әділеттілікті талап қылуы һәм зекет арқылы кедейлердің құқықтарын өтеу уәжіп болуы исламдағы экономикалық әділеттіліктің белгісі болса, Пайғамбарымыздың «Ей, адамдар, сендерден бұрынғыларды құрдымға кетуі, олардан бір құрметті адам ұрлық жасаса, оны жазасыз өткізіп, ал егер олардан әлсіз біреу ұрлық жасаса, оның жазасын беру дей әділетсіздіктің кең етек жайғаны еді» [18] деуі әлеуметтік әділеттілікті көрсеткені еді. Сондай-ақ Пайғамбарымыздың «Алла тағаланың атымен ант етемін, егер Мұхаммедтің қызы Фатима ұрлық жасаса, мен оның қолын кесіп тастар едім» [18] деп қатаң ескертуі қоғам мүшелері әлеуметтік әділеттілікті жоғалтса, оның кім болуына қарамастан қатаң жазаға ұшырауы керек екендігін айқындайды. Демек әділ қазының алдында кім болса бірдей жазалануы қоғамдық таптардың арасындағы әлеуметтік әділдіктің болуын көрсетеді. Сол сияқты, саяси, құқықтық салалардағы Пайғамбардың асыл сүннеттері мен құран қағидаттарын басшылыққа ала отырып жоғарда айтылған барлық салаларда әрбір жеке адам әділеттілік қасиетін дамытқанда кемел тұлғалық сипатын қалыптастыратындығын, орта ғасырдағы философ, ислам ойшылы, ақын Қожа Ахмет Ясауи да шыншылдық пен әділдік үшін ғұмыр кешу халыққа қызмет етумен байланыстырылады. Ал, халыққа, ұлтына қызмет етудің шарты – топырақ сипатты болу, нәпсіні тыю. Топырақ сипатты болып, өзін халқына арнау кемелдікті білдіреді деп жырлайды. Қожа Ахмет Ясауи кемелдікке жету үшін адамда қуатты махаббат пен дерт болу керек дейді. «Дертсіз адам, адам емес, мұны аңла; Ашқсыз инсан хайуан жынысы, бұны тыңда» [19] деп, «дертсіз адам», яғни әділетсіз адам адамдық сезімнен жұрдай, өз ұлтының, қоғамының, отанының алдында жауапсыз, мұңсыз, қара басының қамын күйттейтін әділетсіз жан деп сипаттайды. Сондай-ақ, илаһи фитраттағы, яғни Алла тарапынан адамға берілген құдайлық

сыйдан «әділдіктен» мақрұм қалған, өзінің адамдық қадірін бағалай алмаған, парасаттылыққа ұмтылмаған, өзіне, қоршаған әлемге, адамға, табиғатқа, мән бермейтін жан екенін дәлелдеген. Абай атамыздың «Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Одан басқа нәрсемен оздым ғой демектің бәрі бекер». Дегеніндей Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанында әділдік, ақыл-парасат, бақ-дәулет, қанағат-ынсап туралы ой толғап «адам» тұлғасын қалыптастыратын рухани кемелділік ел-жұртты басқаратын әмірші-патшадан бастап бұқара халыққа дейінгі адам – ақыл-парасаты ұшан теңіз, ниеті – түзу, сөзі – шырын, білім мен өнерге жетік, қолы ашық, пейілі кең, жүзі жарқын, ешкімге кек сақтамайтын жан болуы шарт» екенін жазған [20] дейді. Демек, әрбір адамның қоғам алдындағы міндеттері, мемлекетті басқару принциптері және тағы басқа көптеген әлеуметтік, қоғамдық, саяси, ахуалдағы мәселелерде моральдық-этикалық тәртіптерге, құқықтарға және т.б. нормаларға, талаптарға сәйкес, құқықтар мен міндеттемелер, еңбек пен марапаттау, қылмыс пен жазалау арасындағы әділдікті ұстанып, ыстық қайратты болу кемелдікке жетудің маңызды сатысы екендігін көрсетеді. Қорыта айтқанда әл-Фараби ден бастан Ибн Араби, Қожа Ахмет Ясауи, Жүсіп Баласағұн, Абайға дейінгі барлық ұлы ойшылдардың кемел тұлға қалыптастыру жолы абай атамыз айтқандай илаһи нұрлы ақылмен оянып, мейрімге толы жылы жүрекпен жетіліп, ел үшін, отан үшін әділеттілікті ұстануда ыстық қайратты болып, Алла Тағаланың илаһи фитраттағы, яғни алғаш жаралғанда Алла тарапынан адамға берілген «Ілім», «Рахым», «Әділ» атты құдайлық сыйдан айырылмай жасағанда ғана кемел адамдық тұлғаны қалыптастыруға болатындығын дәлелдейді.

Қорытынды

«Кемел адам» дәрежесіне қол жеткізу үшін адам бірқатар рухани сатылардан өтуі тиіс. Соның алғашқы сатысы – Алла тағаланың есім-сипаттарына еліктеу. Содан кейін мағрифатуллаһ дәрежесіне қадам басу. Біз бұл дәрежеге адам жүрек арқылы жетеді деп тұжырымдадық. Себебі Құдай тағаланы рухани жүректен ғана тануға болады. Ақыл шексіз құдіретті қамтып тани алмасы анық. Сол үшін де хәким Абай «Адам баласы өлшеулі, Құдай тағала өлшеусіз. Өлшеулімен өлшеусізді танып болмайсың» деп тұжырымдайды. Келесі дәреже ілім-ирфан дәрежесі. Мұны ақыл арқылы игеруге болады. Абайдың «Ақылды адамға ілім парыз, Ілімді адамға ғибадат парыз» дейтіні содан. Үшінші кезекте – әділдік. Бұған ыстық қайрат көмекші болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 أرسطو URL: <https://hekmah.org/%D8%A3%D8%B1%D8%B3%D8%B7%D9%88/> (Қаралған күн: 02.08.2022)
- 2 Ибн Сина. Әш-Шифа. 305 Каир. 1952 ж. مطبعة الاميرية (IMPRIMERIE NATIONALE. EL GAIRE)
- 3 Абайдың қара сөздері. 38-қара сөзі // URL: <https://abai.kz/post/6> (Қаралған күні: 22.08.2022)
- 4 Құран кәрім қазақша түсіндірмелі аудармасы. - Алматы, «Көкжиек-Б» баспасы, 2015. – 624 б.
- 5 Омар Жәлелұлы. Харекет зерттеу мақалалары. – Алматы: «BRR Press» баспасы. – 2020. - 504 б.
- 6 Абдул карим әл-Жили. Китаб әл-Инсан әл-Камил фи мағрифати әуәхири уәл әуәил. – Мысыр. - 132 б.
- 7 Құрманбек Қасымқанұлы. Иман. Ислам. Ихсан. Зерттеулер. – Алматы. «Самға» баспасы, 2022. – 132 б.
- 8 Аллаға иман келтіру // URL: https://muslim.kz/kz/page/allaga_iman_keltiru (Қаралған күні: 10.08.2022)
- 9 Білім алу – әрбір мұсылманға парыз. Жұма уағызы // URL: https://www.muftiyat.kz/kk/nasihath/zhuma-minberi/2018-08-23/21849-blm-alu-rbr-musylmana-paryiz-zhuma-uagizu/#_ftn5 (Қаралған күні: 12.08.2022)
- 10 Перленбетов М.Ә., Алимгазин Қ.Ч.

Кемелдіктің үш негізі. Рухани кемелдікке арналған оқулық. – Алматы. «Ziyaly» баспасы. 2020. – 104 б.

11 Ең үлкен жиһад – нәпсімен күрес // URL: <https://www.muftiyat.kz/kk/nasihath/zhuma-minberi/2018-01-24/21879--e-lken-zhiad-npsmen-kres/> (Қаралған күн: 12.08.2022)

12 Әбу Хамид Мұхаммед әл-Фазали. Жан тәрбиесі. - Алматы, «Арыс» баспасы, 2009.

13 Абай әлемі парақшасы. «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста» // URL: <https://abaialemi.kz/post/view?id=825> (Қаралған күні: 19.08.2022)

14 Миқдәд Иалжин Мухаммад Али. Илмул ахлақ уәл Исламия. Дару аламил-кутуб литтабағә уән-Нәшр. - Рияд, - 455 б.

15 Маусуғат әл Хадис. Ад дурарус сунна // URL: <https://dorar.net/hadith/sharh/15223> (Қаралған күн: 22.-8.2022)

16 Абдул Карим Зидан. Усусуд-Дағуа әл-Ислами. Муәссәсәту әр-Рисала. - Бейрут. Лубнан.,2002.

17 Қожа Ахмет Яссауи // URL: <https://www.freepapers.ru/6/ozha-ahmet-yassau/258165.1712686.list2html> (Қаралған күн: 02.09.2022)

18 Жүсіп Баласағұн философиясындағы әділеттілік мәселесі. «Құт» // URL: <https://melimde.com/1-tairip-ojlaw-medenietini-pajda-bolui-deris-jospari.html?page=38> (Қаралған күн: 02.09.2022).

Transliteration

1 أرسطو [Aristotle] // URL: <https://hekmah.org/%D8%A3%D8%B1%D8%B3%D8%B7%D9%88/> (Qaralgan kun: 02.08.2022) (In Arabic).

2 Ibn Sina. Ash-Shifa [Healing]. 305 Kair: Matbagatu al-Amiati. 1952 zh. (IMPRIMERIE NATIONALE. EL GAIRE) (In Arabic).

3 Abaidyn qara sozderi. 38-qara sozi [Abai's The Book of Words. The Book of Words 3]. URL: <https://abai.kz/post/6> (Qaralgan kun: 22.08.2022) (In Kazakh).

4 Quran karim qazaqsha tusindirmeli audarmasy [An Explanatory Translation of the Qur'an in Kazakh]. - Almaty, «Kokzhiek-B» baspasy, 2015. – 624 b. (In Kazakh).

5 Omar Zhaleluly. Hareket zertteu maqalalary [Action. research articles]. – Almaty: «BRR Press» baspasy. – 2020. - 504 b. (In Kazakh).

6 Abdul Karim al-Zhili. Kitab al-Insan al-Kamil fi magrifati auahiri ual auail [The Complete Human Book in Knowing its Beginning and End]. – Mysyr. - 132 b. (In Arabic).

7 Qurmanbek Qasymqanuly. Iman. Islam.

Ihsan. Zertteuler [Iman. Islam. Ihsan. researchs]. – Almaty. «Samga» baspasy, 2022. – 132 b. (In Kazakh).

8. Allaga iman keltiru [Faith in God] // URL: https://muslim.kz/kz/page/allaga_iman_keltiru (Qaralğan kun: 10.08.2022) (In Kazakh).

9 Bilim alu – arbir musulmanga paryz. Zhuma uagyzy [Education is a must for every Muslim] // URL: https://www.muftiyat.kz/kk/nasihath/zhuma-minberi/2018-08-23/21849-blm-alu-rbr-musulmana-paryiz-zhuma-uagizy/#_ftn5 (Qaralğan kun: 12.08.2022) (In Kazakh).

10 Perlenbetov M.A., Alimgazin Q.Ch. Kemeldiktin ush negizi. Ruhani kemeldikke arnalğan oqulyq [The three foundations of perfection. Textbook for Spiritual Perfection] – Almaty, «Ziyaly» baspasy, 2020. – 104 b. (In Kazakh).

11 Ең ulken zhihad – napsimen kures [The greatest jihad is the fight against lust] // URL: <https://www.muftiyat.kz/kk/nasihath/zhuma-minberi/2018-01-24/21879--e-lken-zhiad-npsmen-kres/> (Qaralğan kun: 12.08.2022) (In Kazakh).

12 Abu Hamid Muhammed al-Gazali. Zhan tarbiesi [Spiritual education]. – Almaty, «Arys» baspasy, 2009. (In Kazakh).

13 Abai alemi paraqshasy. «Aqyl, qairat, zhurekti birdei usta» [Abai world page. «Keep mind, courage and heart together»] // <https://abaialemi.kz/post/view?id=825> (Qaralğan kun: 19.08.2022) (In Kazakh).

14 Miqdad Ialzhin Muhammad Ali. Ilmul ahlak ual Islamia [Ethics and Islamic science]. Daru alamil-kutub littabagə uan-Nashr. – Riad. – 455 b. (In Arabic).

15 Mausugat al Hadis. Ad durarus sunna [Encyclopedia of Hadith. year damage] // URL: <https://dorar.net/hadith/sharh/15223> (Qaralğan kun: 22.-8.2022) (In Arabic).

16 Abdul Karim Zidan. Ususud-Dagua ual-Islami [The origins of the call]. Muassasatu ar-Risala. – Beirut, Lubnan, 2002. (In Arabic).

17 Qozha Ahmet lassau [Khoja Ahmet Yassau] // URL: <https://www.freepapers.ru/6/ozha-ahmet-yassau/258165.1712686.list2html> (Qaralğan kun: 02.09.2022) (In Kazakh).

18 Zhusip Balasagun filosofiasyndagy adilettilik maselesi «Qut». [The problem of justice in Yusup Balasagun's philosophy] // URL: <https://melimde.com/1-tairip-ojlaw-medenietini-pajda-bolui-deris-jospari.html?page=38>. (Qaralğan kun: 02.09.2022) (In Kazakh).

АВТОР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

<i>Құрманбек Қасымхан</i>	PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
<i>Курманбек Касымхан</i>	PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
<i>Kurmanbek Kasymkhan</i>	PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan